

УДК 394.86:398.4](477.82):902.2 DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3644>
ORCID ID: 0000-0002-1437-5908

ЛІС У НАРОДНИХ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра етнології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: r.sileckyj@gmail.com

Народна демонологія є важливою складовою традиційного світогляду українського народу. Демонологічні вірування зберігають цінну інформацію про культурні реалії віддалених від сьогодення історичних епох. Різні демонологічні явища, персонажі та їх локуси є важливим матеріалом для реконструкції давнього побуту українців та їх предків – ранньослов'янських племен I-го тисячоліття н.е. *Об'єктом* цієї студії є ліс як один з традиційних локусів низки демонологічних персонажів та явищ, а *предметом* – давні поховальні звичаї, обряди, вірування про різні категорії безпірних небіжчиків та їх вплив на формування образу лісу в народному світогляді українського народу. Українські дослідники обминали своєю увагою саме цей аспект демонологічних вірувань, обмежуючись щонайбільше розглядом повір'їв про дерева. Основу джерельної бази публікації становлять нові польові етнографічні матеріали, виявлені в останні десятиліття в ході етнографічних експедицій на Полісся, Волинь, в Карпати і на Покуття, а також опубліковані (в різний час і в різних наукових виданнях) відомості про предмет нашого зацікавлення. Пропонована публікація є своєрідним вступом до студій на ширшу тему, яка віддавна привертає увагу етнологів, фольклористів, археологів – етнічної дендрології.

Ключові слова: ліс як демонологічний локус, поховальні звичаї та обряди, вірування про різні категорії безпірних небіжчиків, демонологічні явища блуд і страх, ліс як місце поховання, культ предків.

У мітології багатьох народів світу помітне місце займає ліс. Як зазначено у фундаментальному енциклопедичному виданні “Міти народів світу” “ліс – одне з основних місць перебування ворожих людині сил [...]; через ліс проходить шлях до країни мертвих. [...]. Образ незайманих лісових нетрів, які оточують входи в Аїд – підземне царство мертвих, характерний також для грецької і римської традицій”¹. Згідно з іншими уявленнями, ліс власне і є цією країною мертвих, потойбіччям². У цьому контексті не є винятком й мітологія слов'янських народів як складова індоевропейської. У слов'янській мітологічній традиції (в тому числі й українській) ліс є “локусом, наділеним ознаками віддаленості, непрохідності, неосяжності, наближенням до “того світу”, який сприймається як місцеперебування володаря лісу та інших мітологічних істот (русалок і т. п.)”³.

¹ Соколов Н. М., “Лес”, *Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т.* Гл. ред. С. А. Токарев, (Москва: Научное издательство “Большая Российская энциклопедия”, 2000), т. 2: К–Я: 49.

² Криничная Н. А., *Крестьянин и природная среда в свете мифологии. Билички, бывальщины и поверья Русского Севера: Исследования. Тексты. Комментарии.* (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011): 55.

³ Агапкина Т. А., “Лес”, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти т.* Под общ. ред. Н. И. Толстого. (Москва: “Международные отношения” 2004), т. 3: К (Круг)– П (Перепелка): 97.

На мітологічний контекст лісу, й зокрема, його тісний зв'язок з демонологічними віруваннями українського народу, звернули увагу вітчизняні дослідники ще в XIX ст., зокрема Микола Костомаров⁴ та Іван Нечуй-Левицький⁵. Відомий знавець українських старожитностей Іван Огієнко також не міг не заторкнутися цього у своїй праці “Дохристиянські вірування українського народу”. Вчений, спираючись на відомі скупі рядки Початкового Літопису та деякі інші пам'ятки давньої писемности, в яких згадуються жертвоприношення давніх слов'ян “рощенням” і “древесам”, вважав, що “древопоклонство, цебто поклонення “ращенням” було в нас загальне; гаї та дерева вважалися священними, але про наш культ деревопоклонства знаємо мало”⁶. Тодішній незадовільний стан джерельної бази і формат згаданої праці не дозволили вченому дослідити це питання глибше.

З'ясувати місце лісу у віруваннях слов'янських народів зацікавило ще одного відомого ученого-славіста – польського етнологу Казимира Мошинського. Дослідник дійшов несподіваного й діаметрально протилежного зазначеному вище висновку: “для мене цілком ясно, що дерева як такі в слов'ян і загалом в європейських народів користувалися набагато меншим пошануванням і взагалі мали значно скромніший культ, ніж це зазвичай припускають”. Більше того, спираючись на свідчення народознавців XIX–XX ст. з різних куточків Слов'янщини, вчений був змушений констатувати, що слов'янин – незалежно від того, чи він росіянин чи українець, білорус чи поляк, болгарин чи серб або хорват – є запеклим ворогом лісу, оскільки по-варварськи й бездумно його нищить. У той час як в германських і фінських народів до дерев існував певний пошанівок, у слов'ян пошанівком користуються лише ті “дерева, які оточують святині, ростуть над могилами, біля каплиць, фігур [...] і взагалі біля сакральних місць”⁷. До суголосного висновку дійшли сучасні російські дослідники Тетяна Агапкина і Андрій Топорков, аналізуючи писемні згадки про культ дерева в давньоруські часи: “[...] давньоруські матеріали не дають підстав говорити про те, що дерева вважали тотемами або що існував окремий культ дерев. Усупереч існуючій точці зору, в джерелах XI – XIV ст. відсутні прямі свідчення про поклоніння деревам; пізніші дані такого роду ненадійні [...]”⁸.

---

⁴ Костомаров М., “Слав'янська міфологія”. (Київ: Видавництво “ФОРМ-Стебеляк”, 2014): 81, 82, 87, 93.

⁵ Нечуй-Левицький І., *Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. 2-е вид.* Післямова О. Мишанича. (Київ: Обереги, 2003): 83.

⁶ Іларіон, митрополит [Огієнко Іван], *Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія.* (Київ: АТ “Обереги”, 1992): 18–19, 52.

⁷ Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian.* (Kraków, 1934), cz. 2: *Kultura duchowa:* 525.

⁸ Агапкина Т. А., Топорков А. Л., “Материалы по славянскому язычеству (древнерусские свидетельства о почитании деревьев)”, *Литература Древней Руси. Источниковедение. Сборник научных трудов.* Ответств. ред. Д. С. Лихачев. (Ленинград: Изд-во “Наука”. Ленинградское отделение, 1988): 234.

Що стосується народної традиції українців у контексті нашої студії, то фольклор, світоглядні уявлення та обрядово-звичаєва культура мають чималий джерельний потенціал. Про демонічне походження лісу, його зв'язок з потойбічним світом, уяву про ліс як місцеперебування демонічних істот, а отже й про ворожість його людині йдеться в одній з народних легенд Поділля, яку опублікував Михайло Драгоманов: “Колись, кажуть, не було лісу, а росла їдна трава; та ото вже Господь як прокляв змія, то він як пішов по під землю, то кудою він пішов, тудою всюде і заросла земля лісом”⁹. В одному з найархаїчніших видів українського фольклору – замовляннях, ліс належить до “негативно маркованого простору”, “де перебувають хвороби та різного роду інші шкідливі для людини мітологічні істоти-персонажі”. Мовою замовлянь ліс це територія, “де люди не ходять, сокирами не рубають; де чоловічі ноги не ступають; де скот не заганяють; де собаки не брешуть; де півні не співають; де пташки не літають; де сонце не сходить; де води не збігають; де злий дух ходить”¹⁰; “де вітер не віє; де ніхто не ходить; де кури не запівають; де люди не зачувають; де дзвони не задзвонюють; де голос не заносять”¹¹. Відтак ліс у замовляннях змальований лаконічно і в похмурих тонах: “сухі ліси”, “ліси дрімучі”, “ліс чорний дрімучий”¹²; “темні ліси”, “ліс з гнилими колодами”, “сухий ліс”, “пущі, нетрі”, “густі ліси”¹³.

Ліс нерідко згадується в прокльонах під час сварок: “Най ті Бог на верне на ліси на дебрі!”¹⁴. За цією ж адресою відсилали всяку напасть чи нечисть: “[Домовик?!] Хай на сухий лес іде!” (с. Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської обл.)¹⁵.

Як бачимо, ліс має виразний стосунок до народної демонології. Чи мали місце якісь культурні реалії, які зумовили саме таку візію лісу у світогляді українського народу? Українські народознавці досі спеціально не торкалися цієї теми. Однією з поодиноких публікацій, дотичних до зазначеної тематики, є стаття автора цих рядків про особливу, демонологічно обумовлену поведінку під час рубання лісу¹⁶.

⁹ Драгоманов М., “Малорусскія народныя преданія и рассказы”. (Київ, 1876): 387.

¹⁰ Гунчик І., *Український магично-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія*. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011): 185.

¹¹ *Українські замовляння*, упоряд. М. Н. Москаленко, авт. передм. М. О. Новикова. (Київ: Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1993): 114, 129.

¹² *Ibid*: 93, 95, 146.

¹³ Мойсієнко В., “Поліські замовляння”, *Древляни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю*. (Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996), вип. 1: 136, 141, 145, 149.

¹⁴ Франко І., *Галицько-руські народні приповідки. У 3-х т. 2-е вид.* (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006), т. II: *Діти – П'ять*: 479.

¹⁵ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 423б, арк. 226.

¹⁶ Див.: Сілецький Р., “Традиційні ритуальні вимоги до рубання лісу в українців”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, вип. 14 (2013): 110 – 121.

Тепер спробуємо з'ясувати причини демонізації лісу в традиційних світоглядних (зокрема демонологічних) уявленнях українців. Основою джерельної бази публікації стали польові етнографічні матеріали, виявлені впродовж останнього десятиліття¹⁷, а також фактичний матеріал, накопичений в науковій народознавчій літературі.

Щоб розв'язати поставлену проблему про причини демонізації лісу у традиційному світогляді українців слід звернутися до давніх поховальних звичаїв та традицій українського народу. Адже, як відомо, нижча мітологія (народна демонологія) якнайтісніше пов'язана з уявленнями про різні категорії померлих, способи їх поховання тощо. Тут маємо на увазі передовсім архаїчний звичай вбивства старих німецьких людей – відправлення їх на “той” світ. Свого часу корифей української етнології Федір Вовк скептично поставився до відомостей, що в давнину цей звичай був і в українців, припустивши його запозиченим в монгольських народів або з Кавказу. Важливим аргументом ученого на користь висловленого припущення був брак “історичних свідоцтв” та “подібних звичаїв і переказів про них у інших слов'янських народів”¹⁸. Російська дослідниця Наталія Велецкая своєю книгою “Язичницька символіка слов'янських архаїчних ритуалів” (Москва, 1978) розсіяла сумніви, що цей звичай побутував також в українців та інших слов'янських народів. Достовірні відомості, що він таки існував у минулому в українців (як архаїзм, пережиток), походять зі Східного Полісся, Слобожанщини та Бойківщини. Суть згаданого звичаю полягала в тому, що старих німецьких чи хворих людей, які вже “вижили” свій вік, відправляли на “той світ”: взимку близькі родичі вивозили їх (на лубі, санях) кудись далеко за межі оселі (в яр, ліс) і залишали там напризволяще на поталу диким звірям, лютим морозам, голоду. На окреслення цього звичаю відомі вирази “пора на лубок”, “садити на лубок”, “посадовити на санки”, “вести на хотарь”, які стали фразеологізмами і в наші дні вже мало кому зрозумілі¹⁹. Аналогічний звичай також добре відомий південнослов'янським народам, зокрема сербам, під назвою “ланот”²⁰. (У цьому контексті заслуговує на увагу гіпотеза про зв'язок відомого фразеологізму Володимира Мономаха “сѣдя на санех” з архаїчним, переосмисленим і трансформованим обрядом відправлення на “той світ”. Її спробував обґрунтувати російський дослідник В. Квашнін²¹).

¹⁷ Крім власних польових етнографічних матеріалів використані й відомості, виявлені в ході етнографічних експедицій етнологами Володимиром Галайчуком та Богданом Солопом. Висловлюємо їм вдячність за надану можливість ними скористатися, готуючи пропоновану статтю.

¹⁸ Вовк Ф., “Етнографічні особливості українського народу”, *Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології*. (Київ: Мистецтво, 1995): 212.

¹⁹ Велецкая Н. Н., *Языческая символика славянских архаических ритуалов. Изд. 2-е, испр. и дополн.* (Москва: “София”, 2003): 56.; Тиводар М., *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*. (Ужгород: Гражда, 2011): 298.

²⁰ Баряктаровић М., “О народним обичајима у северноисточној Србији”, *Рад конгреса фолклориста Југославије у Зајечару и Неготину 1958* (Београд, 1960): 22.

²¹ Квашнін В. А., “Геродот, “скифский обычай” и славянский архаический ритуал “отправления на тот свет”, *ПЕНТХОНТАЕТИА: исследования по античной истории и культуре. Сборник, посвященный юбилею И. Е. Сурикова*. (Москва – Санкт-Петербург: Издательство РХГА, 2018): 324.

Одним з місць, де в давнину залишали старих німечних людей помирати, був ліс. Про це, зокрема, йдеться в повідомленні, що зафіксував свого часу на Слобожанщині (с. Слобода Тарасівка Куп'янського повіту) відомий етнограф Петро Іванов: “Кажуть що в старину старих людей, неспособних к работе, убивали, заводили в лес, и там покидали, только то дуже давно було”²². В сербів винесення перестарілих в ліс і залишення в хащах під деревом було домінантною формою їх убивства²³. (За інформацією дослідника Веселіна Чайкановича їх під ялинкою вбивали дерев'яною довбнею)²⁴.

Н. Велецкая, досліджуючи цю культурно-історичну проблему, дійшла обґрунтованого висновку, що “в процесі трансформації язичницької поховальної обрядовості форми ритуалу, характерного для убивання в старості, були перенесені на небіжчиків, померлих насильницькою смертю, викликаного ними чи іншими раптовими причинами, тобто померлих неприродною смертю”. Дослідниця вважає, що “перенесення форм і способів ритуалу відправлення на “той світ” на померлих неприродною (тобто передчасною) смертю – закономірний процес, який перебуває у відповідності із загальним ходом переосмислення явищ культури в народній традиції впродовж її історії”²⁵.

Однією з таких форм, ще порівняно донедавна поширених в українців, є традиція хоронити “безпірних” небіжчиків (передовсім самовбивць-вішалників) десь осторонь кладовища. Наприклад, на Поліссі (де різні архаїчні елементи народної культури збереглися краще ніж деінде) на кладовищі не ховали мертворождених та нехрещених дітей, померлих насильницькою смертю та самогубців. Ближче до наших днів ці заборони ослабли і їх вже не так суворо дотримувалися. Однак це не стосувалося самогубців-вішалників. Згідно з віруванням, якщо цю заборону порушити і осквернити кладовище, то мешканцям села слід чекати лиха – мору, посухи, бурі²⁶. На Слобожанщині самогубців також ховали за межами кладовища²⁷. В Карпатах українці дотримувалися цієї традиції приблизно до початку ХХ ст.²⁸. Ще на початку ХХІ ст. мешканці східної Волині згадували: “Повішеника, потопельника хоронили десь в стороні... але зараз хоронять [на кладовищі]. Хреста не ставили. Там є [поховані в стороні від кладовища] два чоловіки [самовбивці], то я не знаю навіть де вони

²² П. И., “Выбрасывание стариков и старух”, *Этнографическое обозрение*, годъ 12-й, кн. XLVII, no. 4 (1900): 145.

²³ Велецкая Н. Н., *Языческая символика славянских архаических ритуалов*, 56–57.

²⁴ Чайкановић В., “Обичаји и веровања српског народа”, *Чайкановић В. Из српске религије, митологије и фолклора. Избране студије*. ([Београд]: EVRO GIUNTI, [2014]): 147–148.

²⁵ Велецкая Н. Н., *Языческая символика славянских архаических ритуалов*, 158–160.

²⁶ Конобродська В., *Поліський поховальний і поминальні обряди*. (Житомир: Полісся, 2007), т. 1: *Етнолінгвістичні студії*: 208.

²⁷ Сушко В., *Життя незкінченне. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ–ХХ ст.* (Харків: СПДФО Бровін О. В., 2012): 138–139.

²⁸ Гузій Р., *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*. (Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007): 106–107.

[лежать поховані]. Не відмічали [поховання]” (с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл.)²⁹.

У недалекому минулому звичним місцем поховання самовбивць-вішальників був ліс. Особливо це було характерним для лісових місцевостей – Полісся, Волині, Карпат. У поліській традиції ліс у контексті розглядуваної тематики був переважно місцем, де ховали вішальників³⁰. Аналогічне явище також побутувало на Волині. Зокрема, в одному із сіл на Млинівщині (Рівненської обл.) є навіть урочище з характерною назвою: на краю лісу місце, де зазвичай ховали самогубців, назвали Вішальником (кажуть: “Коло Вішальника треба йти”)³¹. Волиняни із с. Юськівці (Лановецького р-ну Тернопільської обл.) в минулому ховали самогубців в місцевості Рідкодуб – за хутором на лузі, порослому дубами³². Українці Карпат також хоронили вішальників у лісових хащах³³. У працях народознавців другої половини XIX – початку XX ст. нерідко трапляються звітки про поховання самогубців (передовсім вішальників) саме в лісі. Для ілюстрації наведемо деякі з них. На Лемківщині вважали, що “тіло вішальника треба поховати в лісі, бо інакше будуть нещастя”³⁴. Опис такого похорону повішальника в лісі на горі зафіксував на Бойківщині наприкінці XIX ст. Михайло Зубрицький: “Як Гула повісився [...]. Тіло положили без труни на віз і везли в Магуру, би го там поховати. [...] Гусак показав, де брати яму, у неї вергли трупа, засипали глиною, віз і драбинки жінка лишила. А яму приметали ріщом. І хто тамтуди й пізніше переходив, метав галуззя, ріща; се називаєть ся: “намет”³⁵. Згадки про похорон повішальника дослідники фіксують в цьому етнографічному районі і в сучасну пору: “Де в хаті є повішеник, то він три роки буде в тій хаті сидіти. Прив’язували го за ноги, везли на фірі там в ліс і на границі ховали”³⁶. Подібні перекази побутують й досі в закарпатському бойківському селі Латірка: “Самогубців у нас на кладовищі не хоронять. [...] А повішеників [...] то возили на тоту [Козакову] гору (безсумнівно, що порослу лісом. – Р. С.) конями чи волами і там їх хоронили на тій горі, повішеників тих. [...] Возили на гору на

---

²⁹ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 525-Е, арк. 5.

³⁰ Конобродська В., *Поліський поховальний і поминальний обряди*, 209.

³¹ Галайчук В., Солоп Б., “Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині”, *Вісник Львівського університету. Серія історична* (Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019), спеціальний випуск: *Читати. Писати. Говорити. На пошану професора Романа Шуста*: 937 – 938.

³² *Ibid.*: 937.

³³ Гузій Р., *З народної танатології: карпатознавчі розсліду*, 352.

³⁴ Kolberg O., “Sanockie – Krośnieńskie. Cz. 3”, *Kolberg O. Dzieła wszystkie*. (Wrocław – Poznań, [1973]), t. 51: 64.

³⁵ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанці і по сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повіта]”, *Етнографічний збірник* (далі – ЕЗ) (Львів, 1912), т. XXXI – XXXII: 224.

³⁶ Левкович Н., “Народна демонологія Бойківщини (Турківський район Львівської області)”, *Міфологія і фольклор*, no. 1(5) (2010): 78.

санях не всіх померлих, а лише повішеників, то кажуть так. [...] А чого на санях возили? Бо тому що сани то дешевше зробити. Та й то треба було лишати ту упряжку, там йому всьо приданое, щоб не везти в село, щоби не повторялося то саме, руки на себе щоб не накладали. Його не ховали, а тіко яму так закладали камінням. То так тих повішальників, хвойов накрили та й так³⁷. На Гуцульщині, за повідомленням Антона Онищука, в лісі ховали також “стратчат”: “Стратчята нисе [мати] на Маковиці (гору – Р. С.), на цвинтарь не ховле, бо не вілно. Принесе у Маковицю и завісит у смиреку або кладе у коріне під смиреке”³⁸. В цьому контексті стає зрозумілою заборона, зафіксована на Гуцульщині: “*В лісі опівночі... не можна іти в ліс, бо злі душі переходять людей*” (с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)³⁹. Відомості про такі поховання маємо також з українсько-польського пограниччя та Західної Волині (Холмщини й Підляшшя – повіти Замостя і Грубешів): “Пройжджаючи **борами і лісами**, в деяких околицях можемо спостерігати купи гілок і віхтів соломи й сіна, які ніби навмисно накидані одна на одну або на дві окремі купи; це могили небіжчиків. Там – убитий розбійниками, тут – на перехресних дорогах похований вішальник або самовбивця, там – полегли в бою вояки. Подорожній задалегідь хапає будь-яку гілку, везе до могили і кидає на неї, а якщо забув або ж не знав і лише під’їхавши, побачив могилу, злазить з воза, виламує з найближчого дерева гілку, хреститься і промовляє: “вічний спочинок” за душі померлих й, не оглядаючись позад себе, швидко від’їжджає. За браком гілки метає віхоть сіна або соломи, взятий з воза. Є забобон, що якщо хтось цього не виконає, то злий дух небіжчика гнівається на подорожнього і може покарати в той спосіб, що він заблудиться або його в дорозі спіткає якесь нещастя”⁴⁰. Про побутування цієї традиції на Підляшші згадує також і Адам Фішер у своїй відомій праці про поховальні звичаї: “На Підляшші в Більському повіті на могили убитих й похованих в **лісі** або при дорозі перехожі кидають кії або гілки”⁴¹.

На Поліссі ще й досі можна почути від респондентів літнього віку згадки про зазначену поховальну традицію: самогубців “*ранче не хоронили на могилах, тільки – без могилок [...]. Ну, їх забирали, везли чи в такий ліс, що там нікого не хоронять, чи шо темно, да шо він повесився, хай він і туди іде... їх ховали як субаки*”⁴². “[Самогубців-вішальників хоронити]

³⁷ Конопка В., “З народної духовної культури українців закарпатської Бойківщини (за експедиційними матеріалами із села Латірка Воловецького району)”, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. (Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019), вип. 6: 349.

³⁸ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зелениці, Надвірнянського повіта (Зап. 1910 р.)]”, *ЕЗ* (Львів, 1912), т. XXXI–XXXII: 248.

³⁹ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 681-Е, арк. 20.

⁴⁰ Gluziński J., *Włościanie polscy uważani pod względem charakteru, zwyczajów, obyczajów i przesądów z dodatkiem przysłowiów powszechnie używanych*. (Wilno, [1847]): 499–500.

⁴¹ Fischer A., *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*. (Lwów, 1921): 362.

⁴² Записав В. Галайчук 27. 07. 2015 р. в с. Великому Курені Любешівського району Волинської області від Галини Никонівни Шмаль, 1942 року народження.

треба, щоб за могилкамидесь або в лєсі”⁴³. “Вішалників хоронили [...] де попало. От, пад хвойнікам, пад йолкаю, отам, отам...”⁴⁴. “[Самогубців-вішалників] колись-то на границі [хоронили], тепер то вже ніхто їх на границі не закопує. Колись – на границі... [...] Кажут, якийсь Терещук повесивса, да й тамо в лєси в нас закопали його на границі, та все йдуть люди, хто-небудь ішли – кидають ломачче на його”⁴⁵. “[Самогубців] і на границі хавали, і де хоч хавали. А тепер [ховають] там, де і всіх. Колись як де його схавають, то таку кучу накидають голлек... Каже: “На тобі лома на свого дома!” [...] Колись, казали, шо возили геть і на границі хавали їх, бо ходили по ягоди да й бачили люди, шо там куча... Отам, вже каже, всшалник”⁴⁶. Натяк, що в минулому існував звичай ховати самогубців у лісі містить така інформація з Центрального Полісся (с. Снитище Народицького р-ну Житомирської обл.), яку записала дослідниця Ірина Несен: “Колись на роздоріжжях вішалників ховали. Казали: “Хай воно іде на сухий ліс”⁴⁷.

Часто за звичаєм вішалника ховали на місці, де вчинено суїцид: “Одного разу повѣсився въ лѣсѣ якийсь незнакомый. [...] Люде [...] глядали, глядали и найшли въ лѣсѣ повѣшленика...”. Як тільки повѣшленика найдуть, выкопують подь ним яму. Перерсжуть мотузъ и спускають его въ нес (“прячуть”), “чтобы бѣды не мавъ часу наробити...”⁴⁸. Подібні оповідки можна записати подекуди (зокрема на Волині) навіть в сучасну пору: “[...] Там, де повісився, там і ховали. Є в нас такі... Там в нас крайня хата, він повісився на дубі і там його поховали (під дубом. – Р. С.)” (с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл.)⁴⁹. “[Самогубця-вішалника] на границі хоронили. В ліси. Хто йде – і голяку ще й кине. Це така смерть... сама хужа смерть. Там мало хто й ходив”⁵⁰.

⁴³ Записав. В. Галайчук 30. 08. 2014 р. в с. Нових Мартиновичах Прилуцького р-ну Полтавської обл. від Анастасії Миколаївни Мельниченко, 1930 р. народж. (переселенки із с. Мартиновичів Поліського р-ну Київської обл.)

⁴⁴ Записав В. Галайчук 23. 07. 2018 р. в с. Лемешівцях Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Лідії Афанасіївни Крукенич, 1930 р. народж. і Михайла Григоровича Крукенича, 1930 р. народж.

⁴⁵ Запис. В. Галайчук 25. 08. 2016 р. в с. Матейках Маневецького р-ну Волинської обл. від Галини Мефодіївни Демчук, 1941 р. народж.

⁴⁶ Запис. В. Галайчук 31. 08. 2016 р. в с. Карасику Маневецького р-ну Волинської обл. від Євфросинії Артемівни Неродик, 1938 р. народж.

⁴⁷ Несен І., “Поліські кладовища: традиції та сучасність”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження в 5 т.* (Київ: Дуліби, 2015), т. 5: *Старість. Смерть. Культура шанування небіжчиків*: 290.

⁴⁸ Потушняк Ф., “Самоубійцѣ въ народномъ вѣрованю”, *Литературна недѣля Подкарпатского общества наукъ.* (Унгварь, 1941), ч. 3: 21–22.

⁴⁹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 525-Е, арк. 19.

⁵⁰ Запис. В. Галайчук 28. 08. 2016 р. в с. Серхові Маневецького р-ну Волинської обл. від Домни Андріївни Шкапко, 1938 р. народж.

Чимало відомостей про особливі місця поховання нечистих небіжчиків навіть Дмитро Зеленин у відомій праці “Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки”. Серед наведених ілюстрацій помітне місце займає український матеріал. До таких особливих місць поховання вчений зараховує, поряд з границями полів, перехрестями доріг, болотами, горами також ліс⁵¹. Згідно з даними дослідника українці, а також росіяни і білоруси, в лісі хоронили не лише винятково самовбивць-вішалників, але й інші категорії “безпірних” небіжчиків: п’яниць, потопельників, убитих, нехрещених⁵². Аналогічна традиція відома й полякам: “В околицях Піньчово (Краківського воєводства. – Р. С.) самовбивць ховають на віддалі від села, по лісах і неужитках”⁵³.

Отже ліс у народній демонологічній традиції українців та інших слов’янських народів пов’язаний з областю уявлень про смерть. Це простежується, зокрема, й в українських віщих повір’ях-прикметах, зокрема в тлумаченні сновидінь: “Як сі снит, що хтос рубає ліс, то уже шос близькьки умре” (Гуцульщина)⁵⁴; “Як сі снит ліс дубовий, то на сконане чоловіка” (Поділля)⁵⁵. “Як сниться, що рубають у лісі дрова, то значить буде мор на людей і на скотину”⁵⁶. Якщо сниться “ліс – це люди (чи ти заболієш і куча людей буде коло тебе, може бути і на вмируше – коли ти ходиш по лісу)”⁵⁷. “Як буря ломи старі ліси, то буде мир на старі люде, а ек молодник, то буде мир на молоді люде” (Гуцульщина)⁵⁸. “Якщо гілки лісових дерев ламаються під вагою снігу, то помиратимуть люди, а саме коли ламаються гілки молодих дерев, то вмиратимуть молоді, а якщо старих дерев, то – старі” (Надсяння)⁵⁹. Аналогічна прикмета-повір’я побутувала на українсько-польському пограниччі: “Якщо в лісі буревій ламає молоді дерева, то будуть умирати молоді люди”⁶⁰.

⁵¹ Зеленин Д. К., “Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки”, Зеленин Д. К. *Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки.* (Москва: Издательство “Индрик”, 1995), [т. 2]: 90.

⁵² *Ibid.*: 90–91.

⁵³ Fischer A., “*Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*”, 355.

⁵⁴ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зелениці, Надвірнянського повіта]”, 249.

⁵⁵ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Деркач В. Похоронні звичаї й обряди в селі Вербівці Тербовельського повіта]”, *ЕЗ, т. XXXI–XXXII*: 371.

⁵⁶ Чубинський П., *Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. У 2 кн.* (Київ: “Мистецтво”, 1995), кн. 2: 190.

⁵⁷ Красиков М., “Віщування смерті (до розуміння української народної танатології)”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.* (Київ: Дуліби, 2015), т. 5: *Старість. Смерть. Культура вишанування небіжчиків*: 175.

⁵⁸ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Шекерик Деник П. Похоронні звичаї й обряди в селі Головах Косівського повіта]”, *ЕЗ, т. XXXI–XXXII*: 254.

⁵⁹ Nisek M., “*Materyjały etnograficzne z miasteczka Żołyni w powiecie Przemyskim*”, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* (далі – ZWAK). (Kraków, 1889), т. XIII: 74.

⁶⁰ Wierzbicki O., “*Meteorologia ludowa czyli zdania i przysłowia ludu naszego, służące do przepowiadania stanu pogody*”, *ZWAK* (Kraków, 1882), т. VI: 193.

Як бачимо, в народних демонологічних уявленнях ліс фігурує не випадково. На думку російського дослідника В. Квашніна саме ліс є пограниччям між двома світами – світом живих і світом мертвих⁶¹. Подібні уявлення, ймовірно, відображені в одному із замовлянь: “Місяцю, місяцю, де ти гуляв? – За гурами, за **лісами**, де мертві ліжать. [...]”⁶². Згідно з віруванням різні категорії “безпірних” небіжчиків, похованих у лісових хащах, є причиною виникнення небезпечних демонологічних явищ (*блуду, страху*), які чигають на людину. Вірування про особливу небезпечність душ людей, які загинули насильною або передчасною смертю (покараних на горло злочинців, самовбивців, потопельників, вішалників, малолітніх дітей, дівчат, полеглих вояків) характерне для різних європейських народів⁶³. На Покутті й досі можна почути забобонну пересторогу, що “*є в лісі місяця, де блудять люди; в лісі – лякає, вихор зривається, є недобрі місця*” (с. Тростянець Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.)⁶⁴. Подібно й бойки вважали, що одним з таких місць, де блуд “чіпається” людини, охоплює її страх, є ліс⁶⁵. Українська народна демонологічна традиція часто пов’язує блуд і страх з “безпірними” мерцями: “Як ся блуд їмат, то нефайне місце: де хтось когось забив”⁶⁶. З цього огляду цікавий матеріал з Поділля наводить А. Фішер: “Біля Ушиці на Поділлі самовбивць ховають без звичних обрядів в полі або **лісі** віддалено від перехресних доріг, щоб вони *не випітали* проїжджим *злісних філів* і не *страшили* перехожих”⁶⁷. Відтак “негативні риси їхньої вдачі за гробом зростають до велетенських розмірів; і добре, коли такий мрець тільки *плутає* людей в **лісі**: він може накоїти лиха більше. Земля їх не приймає й плаче на 30 сажнів, коли покласти на неї такого мерця”. Мешканці Середнього Полісся блуд пов’язували передовсім з самовбивцею-вішалником: “Коли буваєш у **лісі**, чи на полі і часто приходиться блудить, кинеш на могилу [...]”⁶⁸.

Відома ціла низка оповідок, в яких блуд (й зокрема в **лісі**) народна усна традиція пов’язує з безпірними небіжчиками, а саме – з самогубцями-вішалниками. Подекуди (зокрема на бойківському Підгір’ї), такі місця називають “блудниками”: “Блудники – то такі місця, де багато людей вмерло, а їх не поховали по звичаю, то скільки раз на тому місці будеш, стільки раз

⁶¹ Квашнин В. А., “Геродот, “скифский обычай” и славянский архаический ритуал “отправления на тот свет”, 322.

⁶² Аркушин Г., “Всього на свнти хватбе...” (Фольклор, звичаї та обряди Західного Полісся у діалектологічних записах). (Луцьк: Вежа – Друк, 2015): 208.

⁶³ Колесса Ф., “Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості”, *Записки Наукового товариства імени Шевченка* (Львів, 2001), т. ССХІІ: *Праці Секції етнографії і фольклористики*: 26.

⁶⁴ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 596-Е, арк. 27.

⁶⁵ Strzetelska-Grynbergowa Z., *Staromiejskie. Ziemia i ludność*. (Lwów, 1899): 463.

⁶⁶ Левкович Н., “Народна демонологія Бойківщини (Турківський район Львівської області)”, 85.

⁶⁷ Fischer A., *Zwyczajowe pogrzebowe ludu polskiego*, 358.

⁶⁸ Білий В., “До звичаю кидати гілки на могили ”заложних” мерців”, *Етнографічний вісник* (Київ, 1926), кн. 3: 83 – 88.

заблудишся”⁶⁹. На зв’язок блуду зі шкідливою діяльністю безпірних небіжчиків вказує таке середньополіське повір’я із с. Яжберень (Народицького р-ну Житомирської обл.): *“Якщо загубитса худоба, то треба вийти після заходу сонця і тричі змовити “Отче наш” за утопленика, вешальника і мертвеца. Тоді худоба вернетса”*⁷⁰. Від поліщуків ще й в наші дні можна почути розповіді про блуд в лісі як наслідок шкідливої дії похованих тут в давнину (а то й зовсім недавно) самогубців. *“У селі Деревок місцем, де береться блуд, є могила так званої Красної пані. [...] таке є в одному місці в лісі. Такий грудок, він вже трохи розкиданий. [...] Якась була Красна пані [...] І вона їхала, і, мол, десь викопали ямку кренку, і вона впала з кіньми і загинула там. І те місце все, кажуть, погане, шо й зара можна заблудити”*⁷¹. *“[...] То вступив в те місце, чи крутило, чи вешалник де сидів (бо ж то ліс), чи шо пройшло... Сто, будеш близько від хати і закрутишся, ходитимеш...”*⁷².

Подібні місця загибелі людей, вчинення суїциду чи поховання самовбивць та інших “безпірних” небіжчиків зазвичай відзначали. *“То там, казали, де вешальник, то може лякати. Як де в лісі повесився, то там ставили хреста. І вешали ленти, і вєночка – шо-нібудь, шоб знали”*⁷³. В оповідці, що опублікував Володимир Гнатюк “В блуді показуються хрест і ліс”, ймовірно, йдеться про саме таку небезпечну місцину: *“Був такий Іван Вінтольяк і йшов він з Олеші у недільу у вечір. Перевіссьи чириз воду (Дністер), прийшов до Горигльідь, виходит за сило, смеркло сьи добри, вже сьи зробила ньч. Аж виходит, коли, дивит сьи, йє хрест і льіс. Али шчо сьи значит, шчо так сьи довго кигни льіс? І мислив, шчо він дорогов ходит, а він полим, Аж зійшов на довгі Лани і фурт сьи напамйтав, де він йє, тай все видит хрест і льіс [...]”*⁷⁴. (Прикладом живучости традиції відзначати такі місця є урочище Старець поблизу с. Луко (Володимирецького р-ну Рівненської обл.): в лісі обабіч ґрунтової дороги є група хрестів, вкритих тканинами-пожертвами. За переказом на цьому місці в довоєнні часи взимку загинула – замерзла на морозі – сім’я старців. Тепер сюди приїжджають численні паломники за зціленням⁷⁵. За повідомленням дослідника Олексія Нагорнюка на Поліссі відомо декілька місцевостей з назвою Старець.

⁶⁹ Галайчук В., *Українська міфологія* (Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016): 30.

⁷⁰ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 327.

⁷¹ Запис. В. Галайчук 05. 08. 2015 р. в с. Деревках Любешівського р-ну Волинської обл. від Софії Макарівни Якимчик, 1934 р. народж. і Павла Степановича Якимчика, 1935 р. народж.

⁷² Запис. В. Галайчук 27. 07. 2015 р. в с. Великому Курені Любешівського р-ну Волинської обл. від Галини Никонівни Шмаль, 1942 р. народж.

⁷³ Запис. В. Галайчук 22. 08. 2016 р. в с. Черевасі Маневецького р-ну Волинської обл. від Юлії Василівни Слупачик, 1946 р. народж.

⁷⁴ Гнатюк В., “Знадоби до галицько-руської демонології”, *ЕЗ* (Львів, 1904), т. XV: 111.

⁷⁵ Нагорнюк О., “Урочище Старець поблизу с. Луко як приклад трансформації уявлень, пов’язаних із померлими раптовою смертю”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.* (Київ: Дуліби, 2015), т. 5: *Старість. Смерть. Культура вишанування небіжчиків*: 323–324.

Могили старців (справжні або символічні) містяться переважно в **лісах** поблизу доріг. Зокрема, біля смт. Рокитне на Рівненщині ще донедавна перехожі кидали “кийок” на могилу померлого старця, через що утворилася велика “копица” гілок. Аналогічне місце є біля с. Ольмяни Столінського р-ну Брестської обл. (Республіки Білорусь)⁷⁶.

Блуд також міг бути наслідком поховання в лісі вже в новітні часи загиблих у роки Другої світової війни. “[...]Знаєте, я сама заблудилася того року. Ходила по ягоди... То я ж в лісі робила, я всі урочища знала... А то – я вступила чи в таке місце де – заблудилася. [...] Ага, десь в недобре місце, знаєте, вступила, чи, може перед виворотом... Там окопи дуже великі, там колись... чи во врем'я війни партизани, чи бульбаші, чи голь відає шо там – страшніє окопи. Отакеє”⁷⁷. “В нас тут в лісі багато людей з війни побитих... І лісник йшов ввечір пізно, то його як завело в такі тернини, а йому ся здало, шо він зайшов до хати [...]”⁷⁸. “Колис був такий случай. Тут був сусід – молодий парубок. Їхав в ліс і рубав дерево. А то сказало: “Тікай геть звідси! Не рубай се дерево!” І він си напудив і втік... Шось відповіло. Кажут, шо є таке, шо відповіло. Але чи там є якас примова?... Бандери брали людей, вели в ліс, вбивали, прикопували, закидали ломом... Всеке було” (с. Уторопи Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)⁷⁹.

Згідно з матеріалами О. Нагорнюка, біля с. Костюшівки на Волині була могила замерзлого “старця”. За переказом, якщо подорожній, минаючи його могилу, за звичаєм щось на неї не кинув (жменю сіна, соломи, прутик), то з ним ставалося щось недобре, зокрема міг упродовж всієї ночі блудити⁸⁰.

Ще одним демонологічним явищем, пов'язаним з традицією поховання в лісі різних категорій “безпірних” небіжчиків є **страх**. Дослідники народної демонології пов'язують це явище – психічний стан людини – з місцями їх захоронень⁸¹. А позаяк ліс був одним зі звичних місць поховання “безпірних” небіжчиків, й передовсім самогубців, то з ним і пов'язані оповідки про різні *ляки, лякайла, лякоші, пужайла, страхи*. Зазвичай вони мали акустичний прояв. Згідно з віруваннями слов'янських народів страх найчастіше спричиняють поховання нечистих мерців і він не завдає людині жодної особливої шкоди, окрім того, що викликає почуття небезпеки, переляк⁸². Таке місце, де “лякає”,

⁷⁶ Нагорнюк О., “Урочище Старець поблизу с. Луко...: 329–330.

⁷⁷ Запис. В. Галайчук 31. 07. 2015 р. в с. Бихові Любешівського р-ну Волинської обл. від Євфросинії Фадеївни Романюк, 1936 р. народж.

⁷⁸ Галайчук В., “З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих”, *Міфологія і фольклор*, no. 3–4 (10) (2010): 35.

⁷⁹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 681-Е, арк. 8.

⁸⁰ Нагорнюк О., “Урочище Старець поблизу с. Луко як приклад трансформації уявлень, пов'язаних із померлими раптовою смертю”, 331.

⁸¹ Галайчук В., “Демонологія Березнівщини”, *Народознавчі Зошити*, no. 2 (2019): 464.

⁸² Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian, cz. 2: Kultura duchowa*: 650.

згадували зокрема етнографи В. Мошков і Л. Фельдман в експедиційному звіті з Волині за 1899 р. В с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. “[...] в урочище Скочища, там “плескають в долоні”, а прежде, говорят, там водились разбойники. Теперь в этом месте – лес, много курганов и ямы по берегу р. Горыни” [50, с. 186]⁸³. Чимало подібних оповідок, в яких “страх” в лісі народна традиція пов’язує з безпірними небіжчиками, побутує й досі на Поліссі. “[...] В нас же був Товстиий ліс. Там леси непроходиміє [...] були ягоди [...] і розказувала колись баба Палажка: каже, посідали (люди, які пішли по ягоди і заночували в лісі біля багаття. – Р. С.) і цей огонь [горить] і чують, в лісі як начало свистить, як начало... наче ліс всей піднімається, як начало їхать наче на конях – таке творилося, шо ужас! Да, каже, шо це ці недобрі душі”⁸⁴. “[...] на углу біля лісу, отут поховані [вішалники]. [...] там де вешальник, там просили батюшку, освячували те місце. Бо коли підходила ніч, там шось грукало, стукало, ревло – отаке о”⁸⁵. Аналогічні уявлення відомі й бойкам: “[...] Таких повішених, втоплених ховали в лісі на поляні. В’но буде бігати по смерті і пуджати: то страчене”⁸⁶.

У новітні часи такі місця в лісі, де “щось лякає”, часто пов’язують (подібно як і блюд) з трагічними сторінками загибелі людей у роки Другої світової війни. “[...] друге место було в лесу... Там тоже коло села. Партизанов багато вельмі в ямі похороняно, наших людей. І там відавалос людям. Нашім людям, которіє шлі, от, ноччу особенно. То трецить, то шось там це робіт... Там братска могила була загороджана. [...] І це там на том месті тоже видавалосє людям. [...] Лекає. До кажут – мертвії там. Мертвії, кажут, лекає. Не своєю порою, не з пори вон помер. Значіт убіли. Да. І вон ходит там, кажут, душа його ходит”⁸⁷.

“То, знаєте, як у ліс піду... Як у ліс піду, там... де колись повстанці... Їх там вбили, да. І так воно, знаєте, тріцить, шумить, якщо хто йде! Таке воно вдаєцца. [...]”⁸⁸. “[...] Де вбивали людей (в нас оде жидів побіли –

⁸³ [Мошков В. А., Фельдман Л. М.], “Село Большие Цэпэвичи. Матерьялы этнографические, собранные В. А. Мошковым и Л. М. Фельдманом во вторую экскурсию”, *Західне Полісся: історія та культура*. (Рівне, 2012), вип. IV: *Володимирецький р-н Рівненської області*: 186.

⁸⁴ Запис. В. Галайчук 30. 08. 2014 р. в с. Нових Мартиновичах Прилуцького р-ну Полтавської обл. від Надії Семенівни Савенюк, 1928 р. народж. (переселенки із с. Мартиновичів Поліського р-ну Київської обл.).

⁸⁵ Запис. В. Галайчук 2. 09. 2014 р. в с. Сомковій Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Валентини Минівни Ладченко, 1936 р. народж. і Олександра Івановича Ладченка, 1935 р. народж. (переселенців із смт Поліське Київської обл.).

⁸⁶ Левкович Н., “Народна демонологія Бойківщини (Турківський район Львівської області)”, 85.

⁸⁷ Запис. В. Галайчук 19. 09. 2014 р. в с. Глинишеві Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Анатолія Григоровича Вознюка, 1935 р. народж. і Кароліни Станіславівни Вознюк, 1937 р. народж. (переселенців із с. Кливинів Поліського р-ну Київської обл.).

⁸⁸ Запис. В. Галайчук 27. 08. 2016 р. в с. Красноволі Маневицького р-ну Волинської обл. від Соні Іванівни Мокійчук, 1958 р. народж.

то недалеко в лісі, там за селом) і там здається. [...] Кажуть, видається... я знаю? То в лісі часто є, що здається”⁸⁹.

Викладений вище матеріал переконливо засвідчує, що у традиційних світоглядних уявленнях українців ліс набув демонічних властивостей завдяки архаїчній традиції поховання в ньому різних категорій “безпірних” небіжчиків й передовсім самовбивць-вішалників. По-суті він виконував функцію кладовища для небезпечної категорії мерців. На користь висловленої думки свідчать дані діалектології. На Поліссі України, де зафіксовано найбільше згадок про поховання в лісі, нерідко й саме кладовище ототожнювали з лісом, закріплюючи в його назві переважальну породу деревини. Вище ми згадували, що на Чернігівщині в одному із сіл місцем поховання вішалників був “**хвойнік**” (тобто – хвойний ліс), в якому самовбивцю закопували “*над йолкаю*”.

Про невідповідність такого ототожнення свідчать матеріали, які виявив у ході польових пошуків відомий сучасний дослідником народної демонології Володимир Галайчук. З огляду на рідкісність цих знахідок наведемо їх повністю. “[...] У **рощу** ж ходять послі Паскі через неділю... Радовниця називається. [...] Ну, **роща** ж – могилки. [...] І тепер же – **роща**. [Кажуть:] на могилку у **рощу** [йти]”⁹⁰. “[...] **Роща** – казали, хто – кладбище... Дак і цпер так кажуть. Хто каже: “Була в **роще**”, а хто – в кладбище. [В. Г.: Роща – то ж лес наче?] Ну, да, а як... Там же ж тес... і дзерев’я, там же – дзерев’я ого какіє!...”⁹¹. В поліському селі Костобобрах на кладовищі за звичаєм садили біля могил берези. Тому одна респондентка образно окреслила свій похилий вік та сумну перспективу такими словами: “Я вже стара, міне уже пара у **березнік**”. (За її словами в селі “**березнікам**” називають кладовище)⁹². На подібні матеріали зрідка можна натрапити і в публікаціях інших дослідників Полісся. Зокрема відома російська етнолінгвістка Єлена Левкієвская подає відомості про поховання в осиковому лісі (осичнику): “[Самовбивць] за кладбищем харанили, в **синник** [осинник] вазили” (с. Малі Автюки Калинковицького р-ну Гомельської обл., Республіка Білорусь)⁹³. Також самовбивць ховали, за даними згаданої дослідниці “в **буковому лісі** без труни”⁹⁴. Про сосновий ліс, як місце перебування русалок (які також належать до

⁸⁹ Запис. В. Галайчук 2. 08. 2016 р. в с. Майдані-Липненському Маневницького р-ну Волинської обл. від Олени Гордіївни Наменюк, 1931 р. народж.

⁹⁰ Запис. В. Галайчук 30. 07. 2018 р. в с. Пекурівці Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Марії Іванівни Міненко, 1941 р. народж.

⁹¹ Запис В. Галайчук 30. 07. 2018 р. в с. Пекурівці Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Ганни Василівни Левченко, 1944 р. народж.

⁹² Запис. В. Галайчук 25. 07. 2018 р. в с. Костобобрах Семенівського р-ну Чернігівської обл. від Ніни Михайлівни Кулак, 1941 р. народж.

⁹³ Левкієвская Е. Е., “Самоубийца”, *Народная демонология Полесья: публикация текстов в записях 80–90-х гг. XX в.* (Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012), т. 2: *Демонологизация умерших людей*: 441.

⁹⁴ *Ibid.*: 441.

“безпірних” небіжчиків⁹⁵), мовиться в русальних піснях поліщуків: “Проведу я русалочки до **бору**...”; “Ідїть, русалочки, в **зелений бор**...”; “Проведу русалку аж в **бор**...”⁹⁶.

Аналогічне явище мало місце й на Волині. В одному із сіл за традицією на кладовищі біля могил жінок садили калину або березу, а біля чоловіків – сосну. Як хтось важко захворіє, то мовили: “В **березняк** скоро піду” (Значить – скоро умре)⁹⁷. “Це в нас хто заслабне, то каже: “Туди – в **беризину** піду”. А чого беризина називали?! Бо там дуже берези росли. [...] Ну, то зараз... Вони вже старі дуже берези були – падали. То батюшка з бригадою повірізали трохи ті берези – вони вже трухляві були такі, старі. І їх повірізали дуже багато. Ну, майже всі зняли. Ну, там і клени були... Кожен, хто там там помре, то бувало в головах садили берези – через те називали беризина в нас могилки (кладбище – як то зараз називають). Із-за того беризина називали в нас. Мабуть це не кругом так називають”⁹⁸.

Подібне ототожнення кладовища і лісу відоме і в російській традиції. Зокрема, за даними дослідниці поховальної обрядовості слов’ян Ольги Седакової, росіяни подекуди номінували кладовище лексемами “**борок**” і “**рощеніє**”⁹⁹. Також заслуговує на увагу в цьому контексті російська діалектна лексема “**райнік**” у значенні “ліс” (від *рай* – країна померлих)¹⁰⁰.

Дослідник Микола Гальковський виявив у середньовічних писемних пам’ятках цілу низку свідчень про ліс як місце, де наші предки проводили різні релігійні ритуали. Незважаючи на прийняття християнства й переслідування язичників, вони продовжували вважати “тварь божию” (зокрема “**сади**” і “**древа**”) “святиною”, молитися в “**рощеніях**”, приносили їм жертви¹⁰¹.

У контексті викладеного вище неабиякий інтерес становлять й відомості, зібрані в праці Олександра Котляревського про поховальні звичаї слов’ян. Автор, спираючись на значний фактографічний матеріал, почерпнутий в середньовічних писемних джерелах, стверджував, що балтійські слов’яни і чехи в добу язичництва ховали своїх померлих по **лісах** і полях. Зокрема, він наводить свідчення бамберзького єпископа Оттона (1125), який заборонив новонавер-

⁹⁵ Галайчук В., *Українська міфологія*, Харків: Клуб сімейного дозвілля, 123–124.

⁹⁶ Галайчук В., “Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 43 (2008). 360 – 361, 380.

⁹⁷ Запис. Б. Солоп 27.06. 2019 р. в с. Дубрівці Баранівського р-ну Житомирської обл. від Ольги Макарівни Осіпчук, 1931 р. народж.

⁹⁸ Запис. Б. Солоп 27. 06. 2019 р. в с. Дубрівці Баранівського р-ну Житомирської обл. від Ганни Михайлівни Марчук, 1944 р. народж.

⁹⁹ Седакова О. А., *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. (Москва: Индрик, 2004): 209.

¹⁰⁰ Криничная Н. А., *Крестьянин и природная среда в свете мифологии. Билички, бывальщины и поверья Русского Севера: Исследования. Тексты. Комментарии*, 57.

¹⁰¹ Гальковский Н. М., *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Тома первый и второй*. Репринт. изд. (Москва, 2000), т. I: 46 – 50.

неним лютичам ховати небіжчиків в лісах і по полях. На слушну думку вченого ця заборона була зумовлена тим, що “релігійне пошанування предків, прах яких спочивав у лісах, приваблювало язичників у ці місця, які й були їх святилищами; а отже, звичай ховати в лісах підтримував язичництво”¹⁰².

Проведена студія дозволяє трактувати поклоніння русичів “рощеніям” і “древесам” як елемент культу предків, яких в давнину ховали в аналогічний спосіб – в лісі. Отже, українці в “рощеніях” вшановували не самі власне “древеса”, а могили своїх предків, похованих в лісі поміж дерев або під деревами. (Зрештою, в нові та новітні часи пошанування померлих родичів і відвідання їхніх могил на кладовищах, догляд за ними, періодичне поминання їх, насадження дерев біля могил займало і займає й досі помітне місце в обрядово-релігійному житті українців. А поліщуки і в наші дні ретельно дотримуються багатьох давніх поминальних традицій¹⁰³. На думку дослідників давня слов’янська традиція пошанування священних гаїв і дерев простежується в українців до новітніх часів, але вже у трансформованому вигляді народної релігійності, зокрема, в розповідях про з’яви ікон на деревах, у лісах¹⁰⁴). З утвердженням християнства і трансформацією поховальної обрядовості ліс став місцем, де ховали лише “безпірних” небіжчиків, які є основою формування уявлень про різних шкідливих для людини демонологічних персонажів¹⁰⁵.

FOREST IN UKRAINIAN TRADITIONAL FOLK BELIEFS

Roman Siletskyi

Lviv Ivan Franko National University
Department of Ethnology
1 University str, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: r.sileckyj@gmail.com

Folk demonology is an important component of the traditional outlook of the Ukrainian people. Demonologic beliefs retain valuable information about cultural realities of far removed from present-day historical eras. Different demonological phenomena, characters and their loci are important material for the reconstruction of the ancient life of Ukrainians and their ancestors – early Slavic tribes of the 1st millennium AD. The *object* of the presented research is The Forest as one of the traditional loci of a number of demonological characters and phenomena. The *subjects* are ancient burial customs, ceremo-

---

¹⁰² Котляревский А., *О погребальных обычаях славян*. (Москва, 1868): 227.

¹⁰³ Борисенко В., “Трансформація культу пращурів в українців у XIX–XXI ст.”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.* (Київ: Дуліби, 2015), т. 5: *Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків*: 333–349.

¹⁰⁴ Дяків В., *Народно-релігійний рух в етнокультурі українців (20–30-ті роки XX ст.)* (Київ: Наукова думка, 2019): 72–73.

¹⁰⁵ Левкиевская Е. Е., “Демонология народная”, *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Под общ. ред. Н. И. Толстого* (Москва: Международные отношения, 1999), т. 2: *Д–К (Крошки)*: 51–54.

nies, beliefs about different categories of endless dead and their influence on the formation of the image of The Forest in the national outlook of the Ukrainian people.

Ukrainian researchers have overlooked this aspect of demonological beliefs, usually limiting their researches to the beliefs about trees as much as possible.

The sources of the publication are based on new field ethnographic materials discovered in recent decades during ethnographic expeditions to Polissya, Volyn, Ukrainian Carpathians and Pokuttya, as well as published (at different times and in various scientific publications) information about the subject of authors scientific interests.

The proposed publication is a kind of introduction to the study of a broader topic that attracted the attention of ethnologists, folklorists, archaeologists for a long time – Ethnic Dendrology.

Key words: forest as demonological locus, burial customs and rituals, beliefs about different categories of endless dead, demonological phenomena of fornication and fear, forest as burial place, cult of ancestors.

REFERENCES

- Sokolov, N. M. Forest. (2000). *Myths of the peoples of the world. Encyclopedia: in 2 vol.* Ch. ed. S. A. Tokarev. Moscow: Scientific publishing house “Big Russian Encyclopedia”. V. 2. pp. 49–50 [in Russian].
- Krinichnaya, N. A. (2011). *The peasant and the natural environment in the light of mythology. Bilichki, ex-estschina and beliefs of the Russian North: Research. Texts. Comments.* Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science [in Russian].
- Agapkina, T. A. (2004). Wood. In *Slavic antiquities* (Vol. 3, pp. 97 – 100). Moscow: Mezhdunarodnyye otnosheniya [in Russian].
- Kostomarov, M. (2014). *Slavic mythology.* Kyiv.: Publishing House “FOP Stebelak” [in Ukrainian].
- Nechui-Levytsky, I. (2003). *Worldview of the Ukrainian people. Sketch of Ukrainian mythology.* Kyiv: Oberig [in Ukrainian].
- Ilariyon, mytropolyt. [Ogienko I.] (1992). *The pre-Christian beliefs of the Ukrainian people: historical and religions monograph.* Kyiv [in Ukrainian].
- Moszynski, K. (1934). *Folk culture of Slavs. Vol. 2.* Krakov [in Polish].
- Agapkina, T. A., Toporkov A. L. (1988). Materials on Slavic paganism (Old Russian certificates of veneration of trees). *Literature of Ancient Russia. Source study. Collection of scientific papers.* The answer. ed. D.S. Likhachev. Leningrad: Publishing House “Science”. Leningrad Branch. Pp. 224–235 [in Russian].
- Drahomanov, M. (1876). *Malorussk³ya folk tradition and stories.* Kyiv [in Russian].
- Hunchyk, I. (2011). *Ukrainian Magical-Sacral Folklore: Text Structure and Functioning Features: Monograph.* Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Ukrainian orders.* (1993). In order. M. N. Moskalenko. Ed. pre. M. A. Novikov. Kyiv: Dnipro Literary Publishing House [in Ukrainian].
- Moisienko, V. (1996). Poliski orders. *Drevlyany. Collection of articles and materials on the history and culture of Polissya region.* Lviv: Institute of Ethnology, NAS of Ukraine (Vol. 1, pp. 121–165) [in Ukrainian].
- Franko, I. (2006). *Galician-Russian folk tales.* In 3 vols. Lviv: Ivan Franko Publishing Center (Vol. II: Children – Five) [in Ukrainian].
- Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine (hereinafter - the Archive of the NASU), f. 1, op. 2, cf. 423b, fol. 159–328.

- Vovk, F. (1995). Ethnographic features of the Ukrainian people. *Vovk F. Studios in Ukrainian Ethnography and Anthropology*. Kyiv: Art, Pp. 39–218 [in Ukrainian].
- Veletskaia, N. N. (2003). *Pagan symbols of archaic rituals*. Moscow: “Sofya” [in Russian].
- Siletsky, R. (2012–2013). Ukrainian traditional ritual requirements for felling trees. *Proceedings of History of Lviv University*, issue 13–14: 116–127 [in Ukrainian].
- Tivodar, M. (2011). *Ethnography of Transcarpathia: Historical and Ethnographic Essay*. Uzhgorod: Grazhda [in Ukrainian].
- Barjaktarović, M. (1960) Folk customs in Northeastern Serbia. *Work of the Congress of the Folklorists of Yugoslavia in Zajecar and Negotin 1958*. Belgrade, Pp. 21–28 [in Serbian].
- Kvashnin, V. A. (2018). Herodotus, “Scythian custom” and the Slavic archaic ritual of “departure to the other world”. *PENTHKONTAETIA: studies on ancient history and culture. Collection dedicated to the anniversary of I.E. Surikov*. Moscow–St. Petersburg: Publishing House of the Russian Academy of Arts. Pp. 316–325 [in Russian].
- P. I. (1900). Throwing away the old and old. *Ethnographic review. Year 12th, Prince XLVII*, No. 4. Pp. 145–146 [in Russian].
- Chaikanovich, V. (2014). Customs and beliefs of the Serbian people. *Chaikanovich V. From Serbian religion, mythology and folklore. Selected studies*. [Belgrade]: EURO GIUNTI. Pp. 134–150 [in Serbian].
- Konobrodskaja, V. (2007). *Polissian funeral and memorial ceremonies. Vol. 1: Etnolinguistik studios*. Zhytomyr: Polissia [in Ukrainian].
- Sushko, V. (2012). *Life is infinite. Funeral rites of Ukrainians of Slobozhanshchyna of XIX–XX centuries*. Kharkiv: SPDFO Brovin OV [in Ukrainian].
- Guzii, R. (2007). *From People’s thanatology: Carpatian Investigations*. Lviv: IN NANU [in Ukrainian].
- Halaichuk, V., Solop, B. (2019). Traditional attitudes toward suicide on the territory historical and ethnographic Volyn. *Visnyk of the Lviv University. Series History. Special Issue: In honor of the Professor Roman Shust. Edited by I. Pidkova, R. Tarnavskyy, Ruslan Siromskyy*. Lviv: The Ivan Franko National University of Lviv. Pp. 927–951 [in Ukrainian].
- Kolberg, O. (1973). Sanockie–Krosno. Vol. 3. *Kolberg, O. All works*. Wrocław–Poznań, Vol. 51 [in Polish].
- Hnatyuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. [Zubrytsky M. Funeral customs and ceremonies in Msantsi and in neighboring villages of Starosambir and Turchany counties]. *Ethnographic collection (hereinafter - EU)*. Lviv, Vol. XXXI–XXXII. Pp. 201–226 [in Ukrainian].
- Levkovych, N. (2010). Folk demonology of Boykivshchyna (Turkiv district of Lviv region). *Mythology and folklore*. Lviv, № 1(5). Pp. 71–87 [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. [Onishchuk A. Funeral customs and ceremonies in Zelenytsi village, Nadvirna district]. *EU*. Lviv, Vol. XXXI–XXXII. Pp. 231–252 [in Ukrainian].
- Archive of Lviv National University. Ivan Franko (hereinafter - Ivan Franko National University Archive), f. R-119, op. 17, cf. 681-E, 24 sheets.
- Gluzinski, J. (1847). *Polish peasants considered to be of character, customs, customs and superstitions with the addition of commonly used proverbs*. Vilnius. Pp. 499–576. (Home Archive) [in Polish].
- Fischer A. (1921). Funeral customs of the Polish people. Lviv [in Polish].

- Nessen, I. (2015). Polissye Cemeteries: Traditions and Modernity. *Folk culture of Ukrainians: the life cycle of man: a historical and ethnological study in 5 vols.* Kyiv. Vol. 5: *Old age. Death. A culture of honoring the dead.* Pp. 288–297 [in Ukrainian].
- Potushnyak, F. (1941). Suicide in the Popular Nation. *Literary Week of the Subcarpathian Society of Science.* Ungwara. Part 3, pp. 21–22; Part 4, pp. 31–32 [in Ukrainian].
Archive of LNU them. I. Franko, f. R-119, op. 17, cf. 525-E, 26 sheets.
- Zelenin, D. K. (1995). Essays on Russian mythology: Those who died by unnatural death and mermaids. Zelenin, D. K. *Selected Works. Essays on Russian mythology: Those who died by unnatural death and mermaids.* Moscow: Indrik Publishing House, Vol. 2. (Traditional spiritual culture of the Slavs. From the history of study) [in Russian].
- Hnatyuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. [Derkach V. Funeral customs and ceremonies in the village of Verbivtsi, Terebovel county]. *EU. Lviv. Vol. XXXI–XXXII.* Pp. 369–378 [in Ukrainian].
- Chubinsky, P. (1995). *Wisdom of the Ages: Ukrainian Ethnic Studies in the Creative Legacy of Pavel Chubinsky. In 2 books.* Kyiv: “Art”, Vol. 2 [in Ukrainian].
- Krasikov, M. (2015). Divination of Death (to the understanding of Ukrainian folk tonatology). *Folk Culture of Ukrainians: Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study in 5 vols.* Kyiv: Duliby, Vol. 5: *Old age. Death. A culture of honoring the dead.* Pp. 173–207 [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. [Shakerik Donik P. Funeral customs and rituals in the village of the heads of the Kosiv district]. *EU. Vol. XXXI–XXXII.* Pp. 252–288 [in Ukrainian].
- Cisek, M. (1889). Ethnographic materials from the town of Zolyni in the Przemysl district.. *Collection of messages for national anthropology.* Cracow. Vol. XIII. Pp. 54–83 [in Polish].
- Wierzbicki, O. (1882). Folk meteorology, i.e. sentences and proverbs of our people, used to predict the state of weather. *Collection of messages for national anthropology.* Krakow. Vol. VI. Pp. 145–251 [in Polish].
- Arkushin, G. (2015). “All the world has enough ...” (*Folklore, customs and rituals of Western Polesie in dialectical records*). Lutsk: Tower – Print [in Ukrainian].
- Strzetelska-Grynbergowa, Z. (1899). *Staromiejskie. Land and population.* Lviv [in Polish].
- Bilyj, V. (1926). To the custom of throwing branches at the graves of “mortgage” dead. *Ethnographic Bulletin.* Kyiv. Book. 3. Pp. 82–94 [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (1904). Knowledge of Galician-Russian demonology. *EU. Lviv, Vol. XV* [in Ukrainian].
- Nagornyuk, O. (2015). The tract of the Elder near the village. Luko as an example of the transformation of ideas related to the death of a sudden death. *Folk Culture of Ukrainians: Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study in 5 vols.* Kyiv: Duliby, Vol. 5: *Old age. Death. A culture of honoring the dead.* Pp. 323–332 [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2010). From the spiritual culture of Bohorodchany region: customs, beliefs and beliefs associated with ideological perceptions of death and deceased. *Mythology and folklore, № 3–4,* pp. 27–49 [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2019) Demonology of Berezne district. *The Ethnology Notebooks.* Lviv, № 2 (146). P. 437–471 [in Ukrainian].
- [Moshkov, V. A., Feldman, L. M.] (2012). The village of Chakva, Lutsk district. Ethnographic materials. *Western Polesie: History and Culture.* Rivne. Iss. IV. *Vladimir district of Rivne region.* Pp. 182–188 [in Ukrainian].

- Vinogradova, L. N. & Levkieskaya, E. E. (Eds.) (2012). *Folk demonology of Polesie: publication of texts in the records of the 80 – 90-ies XX century* (Vol. 3). Moscow: Languages of Slavic cultures [in Russian].
- Galaychuk, V. (2008). Demonological beliefs about mermaids in the Middle Polissia. *Visnyk of the Lviv University of Lviv*. Lviv. Issue 43. Edited by M. Hlushko. Pp. 320–381 [in Ukrainian].
- Sedakova, O. A. (2004). *Poetics of the rite. Funeral rites of the eastern and southern Slavs*. Moscow: Indrik. (Traditional spiritual culture of the Slavs. Modern research) [in Russian].
- Galkovsky, N. M. (2000). *The Struggle of Christianity with the Remains of Paganism in Ancient Russia. Volumes One and Two*. Reprint ed. Moscow, Vol. I [in Russian].
- Kotlyarevsky, A. (1868). *On the funeral customs of the Slavs*. Moscow [in Russian].
- Borisenko, V. (2015). Transformation of the cult of ancestors in Ukrainians in the 19th–21st centuries. *Folk Culture of Ukrainians: Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study in 5 vols*. Kyiv: Duliby. Vol. 5: *Old age. Death. A culture of honoring the dead*. Pp. 333–349 [in Ukrainian].
- Konopka, V. (2019). From the folk spiritual culture of the Ukrainians of the Transcarpathian Boykivschyna (according to expedition materials from the village of Latirka, Volovets district). *Collection of Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life*. Uzhgorod: Oleksandra Garkushi Publishing House. Vol. 6. Pp. 337–352 [in Ukrainian].
- Archive of LNU them. I. Franko, f. R-119, op. 17, cf. 596-E, p.41.
- Halaichuk, V. (2016). *Ukrainian mythology*. Kharkiv: Klub Simeynoho Dozvilla [in Ukrainian].
- Dyakiv, V. (2019). *Folk religious movement in the Ukrainian ethnic culture (1920–1930s)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (2001). Beliefs about the soul and the afterlife in the Ukrainian funeral and commemoration ceremony. *Notes of the Shevchenko Scientific Society*. Lviv. T. CCXLII: *Proceedings of the Ethnography and Folklore Research Section*. Pp. 7–86 [in Ukrainian].
- Levkieskaya, E. E. (1999.). Demonology of the people. *Slavic antiquities: ethnolinguistic dictionary in 5 volumes*. Under the total. ed. N. I. Tolstoy. Moscow: International Relations, Vol. 2: *D–K (Crumbs)*. Pp. 51–56 [in Russian].